

Мирко Аћимовић
Филозофски факултет
Универзитета у Новом Саду

УДК 1 МАРКОВИЋ М
162. 6
Оригиналан научни рад

ДИЈАЛЕКТИКА ТЕОРИЈЕ ЗНАЧЕЊА¹ Оглед о Михаилу Марковићу

У овом раду разматрају се категоријални појмови дијалектичког занимања теорије значења унутар дијалектичке логике, како ју је провео Михаило Марковић, засигурно један од водећих филозофа у историји српске филозофије. Заправо, теорија значења је за Марковића уводни део логике као науке о условима сазнања објективне истине, и она за свој предмет има услове комуникабилности и аналитичности ставова, логичке критеријуме смисла објективне истине, а то претходи доказаности и практичкој проверености, што је пак предмет теорије доказа и теорије верификације у дијалектичкој логици.

Кључне речи: дијалектичка логика, дијалектичка теорија значења, мишљење, језик, истина.

Општа одредба логике, са које се интерпретира дијалектичка теорија значења, и са које се и дају критички приговори различитим теоријама значења у савременој филозофији, има исти смисао како је проведена у радовима и до тада, а и од тада, дакле: „Под *логиком* се овде подразумева наука о условима сазнања објективне истине“, предмет је логике проучавање и утврђивање нужних услова које мишљење треба да задовољи да бисмо сазнали објективну истину, али то мишљење није субјективни психички процес, па је, према томе, предмет логике „*формулисано, језички изражено* мишљење“ (Марковић 1991: 12). И у ранијим радовима Марковић је схватао логику као филозофску науку о утврђивању закона сазнања истине о објективној стварности (Марковић 1959: 9), о законима сазнања истине (Марковић 1992: 3; 2008:3). У поближим одређењима, ради се о језички израженом мишљењу јер за науку су од значаја формулисане мисли, па је језик заправо спољашња, материјална форма искуства и мишљења (Марковић 2008: 12).

Марковић дакле држи да је језик кључ проучавања мишљења, језик је материјално дат, оно што га ствара су физичке појаве, али „језик је уствари

¹ mirla@open.telekom.rs Овај рад је рађен у оквиру научног пројекта *Историја српске филозофије* (евиденциони број 179064), при Министарству просвете и науке Републике Србије, одобреном 2011. године.

специфична форма људске праксе“, он је структурално сличан с одговарајућим процесом мишљења, и он је нешто константно у варијабилном, опште у индивидуалном. А да би једна формулисана мисао била објективно истинита, она мора да буде друштвено комуникабилна, теоријски доказана односно оправдана и практички проверена и применљива. *Теорија значења* је део логике који проучава услове комуникабилности и аналитичности ставова, логичке критеријуме смисла и све друге проблеме значења од којих зависи утврђивање истине, и то је заправо једна од три основне дисциплине логике, напореда са *теоријом доказа* и *теоријом верификације* које изучавају преостала два услова објективне истинитости, дакле доказаност и практичку провереност (Марковић 1991: 19). Пближе, теорија значења је уводни део логике јер испитивање значења једног става претходи његовој доказаности и практичкој проверености.

Али, овде се ради о *дијалектичкој теорији значења*, то међутим није већ оформљена теорија значења у оквиру марксистичке или неке друге дијалектичке филозофије: „у оквиру марксизма оваква теорија досад још није била изграђена. Овде се ради заправо о покушају систематске изградње једне теорије значења с позиција материјалистичке дијалектике“ (Марковић 1991: 19). То је доиста изворна теорија значења у марксистичкој филозофији материјалистичке дијалектике, уколико се наравно под дијалектиком подразумева оно што о њој мисли Марковић, дакле, „општи филозофски метод“ који на предмет истраживања прилази на „максимално *објективан, свестран, динамичан и конкретан начин*“, а да се као кључ „теоријске објективности схвати стваралачка људска пракса“. У неком је смислу овде реч о материјалистичкој дијалектици као једној врсти онтологије, која у себи садржи најопштије законе кретања бића, такође као и о некој врсти логике која је применљива на развојне процесе, па и о некој врсти антрополошке концепције као опште теорије људске праксе, али то су одређења која нису важнија за примену дијалектике у подручју теорије значења од оне претходне одредбе дијалектике као опште објективне, свестране, динамичне и конкретне филозофске методе.

С тог становишта, Михаило Марковић је аналитички и критички пропитао битније теорије значења у савременој филозофији, дакле синтактичку, функциоаналитичку, бихевиористичку, прагматичку, емпиристичку, концептуалистичку и реалистичку концепцију. Свим овим теоријама приговорио је на формализму, поготово овој првој, синтактичкој, будући да је ту синтактичку концепцију провео формалистички правац у симболичкој логици, о чему је Марковић и сачинио тезу о формализму у савременој логици (Марковић 1994). Ради се овде опет о Хилберту, Бернаису, Акерману, Карнапу, о њиховим схватањима формализма као структуралног аспекта математике и логике, дакле као гледишта по коме се формална својства једног система могу испитати ако се логички и математички појмови третирају као структуре чистих знакова који немају никакавих ванјезичких значења. Али,

управо зато овакав формализам у теорији значења не задовољава, јер се везује искључиво за статичне, затворене, изоловане, завршне системе, па се тако проблем значења упрошћује и апстрахује изван историје и динамичке праксе сазнања, будући да се значење своди на релације међу знацима једног језичког система. И функционалистичка теорија значења за Марковића је једнострана, премда конкретнија и искуственија од претходне, а то стога што значење једног симбола своди на његову употребу у оквиру једног језичког система, како су то, у различитим варијантама, схватили пре свега Витгенштајн, Рајл и Стросон. Бихевиористи су пак значење сводили на физичко понашање, дакле на испитивање целокупног понашања живих организама у процесу употребе знакова и међусобне комуникације, а тако то стоји превасходно у концепцијама Вотсона и Чарлса Мориса. А по прагматистима значење језичких израза манифестује се у целокупној људској пракси, али ствар је у томе шта је пракса, отуда се значење језичких израза не може свести само на скупове практичних операција, нити су објекти скупова операција. Значење је неко уопштено практичко искуство које постоји у појмовима, судовима, закључцима, теоријама, системима, као и у друштвеним групама и људским заједницама као целине. Стога, однос симбола конституише димензију значења коју Марковић назива *практичним значењем*, и то је оно што је у битној разлици према прагматистима, инструменталистима и операционалистима (Перс, Дјуи, Брицмен). И емпиристичкој теорији, у свим њеним варијантама, Марковић је приговорио на редукцији значења на искуство, без којег су наводно сви филозофски ставови бесмислени, а строг је и искључив критеријум преводљивост свег језика на емпиристички језик и његову проверљивост, како су то мислили Ејер, Карнап, Расл, Луис, Шлик, Рајхенбах, и, уопште, сав логички позитивизам.

Од семантичких теорија значења, Марковићу су свратиле пажњу концептуалистичка и реалистичка теорија, у свим њиховим варијантама, премда им је заједничко то што значење схватају као однос знака и оног што је њим означено, представљено или изражено. Ернст Касирер је концептуалист, за кога значење није одраз стварности него слободна креација духа, што, како каже Марковић, овакво хипостазирање креативности људског мишљења доводи до апсурдних последица. Наиме, значење мора имати у неком свом елементу објективну основу у својствима и односима објеката материјалног света, па отуда значење не може бити аутономни ментални ентитет везан искључиво за свест појединачних субјеката, премда то значење зависи и од целокупног понашања датог субјекта.

Реалисти нису сагласни око тога, шта је објективна стварност, заправо, каква је природа реалних ентитета који су означени симболима, да ли су то појединачни реални предмети, или идеални предмети или, пак, идеје, а те различите правце унутар реализма, дакле ужи реализам, логицизам и објективни идеализам, проводили су, између осталих, Фреге, Расл, Вајтхед, Хуерл. Свима њима Марковић је приговорио на склоности ка симплификацији,

нееластичности, и зато је поставио захтев да савремена теорија значења мора да задовољи и објективност и еластичност, а то пак значи да теорија значења мора бити метаеријалистичка и дијалектичка (Марковић 1991:164).

Управо је с тих позиција Михаило Марковић сачинио дијалектичку концепцију теорије значења, с претходном анализом теоријских и сазнајних основа дијалектичког схватања значења, дакле, с претходним испитивањима логичких, онтолошких, емпиријских претпоставки изградње једне такве теорије. Та теорија требало би да превлада ограничења претходно изложених теорија значења у савременој филозофији, јер су се оне заснивале на различитим филозофским принципима и димензијама значења, свдећи се на њих. Сви ти аспекти значења доиста су аспекти значења, али као скуп димензија, с тим да се друштвена пракса схвати као фундаментална категорија дијалектичко-материјалистичке теорије значења, при чему се под појмом праксе подразумева делатност којом људи преображавају своју природу и друштвену околину ради побољшавања својих животних услова (Марковић 1991:173). Пракса је дакле увек физички процес, материјална појава, али осим тога и трансформација објективне ситуације, друштвено кооперирање, комуницирање, искуствено стваралаштво, сврсисходна и мисаона делатност (Марковић 1991:175). Уз то, Марковић је из категорије праксе извео основне гносеолошке, или епистемолошке, категорије које су неопходне за изградњу дијалектичке теорије значења, и то су објективна стварност, друштво, комуникација, непосредно искуство, вредности и мишљење. То није подела на објективне и субјективне, или онтолошке и психолошке, категорије, будући да је свака од њих истовремено и објективна и субјективна, и онтолошка и психолошка категорија, и притом ни једна од њих није у епистемолошком смислу апсолутна категорија.

Посебну пажњу свраћа Марковићева анализа категорија објективне стварности. То није само онтолошки основ дијалектичке теорије значења, него нацрт онтологије Марковићеве критичке филозофије уопште, овде преломљене преко гносеолошких или епистемолошких претпоставки за материјалистичко заснивање дијалектичке теорије значења. То пак отуда што су значења симбола објективног карактера, јер се и односе на објекте, и јер су независна од свести појединца, али не и од друштвене заједнице у којој се интерпретирају.

У том смислу су термини објекат и субјекат сасвим релативни, па када се каже да се значење термина објекат односи на све оно што постоји независно од свести одређеног субјекта, онда је тиме обухваћен и субјект, сви његови друштвени и психички процеси, напоредо с физичким стварима, својствима, процесима и односима. Али они објекти који су изван било какве релације према човеку и људској пракси за науку и нису никакви објекти, него су само симболи с имагинарним значењем, као например етер, дух народа, ентелехија, небеске сфере, то су бесмислени термини које би требало брисати из научног језика јер немају никаквих практичких последица.

Сваки је објекат у гносеолошком смислу опосредован субјектом, и обрнуто, и то је она релативна важност сазнања ових категорија објективне стварности. Само, који су то уопште критеријуми сазнања објекта, односно, шта значи то да објекти постоје независно од појединачне свести, дакле, поставља се питање критеријума или разлога сазнања објекта. Емпиристи, скептици кажу да су термини *материјални објект, постојање, објект, ствар, супстанција, материја* или комплекси искуствених чињеница, комплекси осета, или су бесмислени (Витгенштајн, Карнап, Ејер), а да би били смислени морају да задовољавају извесне услове под којима из чулног искуства настаје појам неког термина, његово дакле значење. Марковић је приговорио на једностраности тих пописаних услова, јер искуство није једини нити свемоћни основ тих услова спознајних критеријума, као што то нису ни многе варијанте прагматичког критеријума сазнања објекта, којим се инсистира да се такви термини постулирају како бисмо добили подеснији, ефикаснији и једноставнији појмовни апарат (Расл, Квајн, опет Карнап). Мора се, међутим, признати како су емпиријски и прагматички критеријуми сазнања објекта нужни али не и довољни услови који неки симбол мора да задовољи како би означавао неки објект: онај симбол који то не задовољава је метафизички и он не може да има објективно значење. Ни реалистичко схватање објекта, као на пример код Мура, не задовољава јер је тривијално, а оно је такво зато што постулира оно што тек треба објаснити, дакле наше непосредно сазнање материјалног предмета.

На основу приговора овим концепцијама, Михаило Марковић поставио је онтолошки основ сазнања објекта у дијалектичкој теорији значења, заправо, још једном је дат сажети приказ једне онтологије критичке филозофије.²

Марковић овде разликује непосредно и посредно сазнање, основ првом сазнању нашао је у „успешном практичном искуству“, чији су елементи свест о циљу, о начину остварења циља, о делању и о резултатима делања. На основу овога, „*директно сазнати објекат је оно чега сам непосредно свестан у процесу једног успешног практичног искуства*“, или, директно сазнати објекат је оно што је означено предметним симболом у процесу једног успешног практичног искуства (Марковић 1991:201). Пракса је увек нешто објективно-субјективно, интеракција субјекта с нечим што постоји ван и независно од њега, па отуда објекти сазнања само релативно адекватно одговарају објектима који постоје независно од свести субјекта, дакле, постоји разлика између објекта по себи и објекта сазнања. А према ступњу објек-

² Онтолошке основе критичке филозофије Марковић је провео у студији *Филозофски основи науке* (Марковић 1981: 171-321), где се расправља о категоријалним појмовима свет, материја, кретање, а у нешто ширем контексту филозофије науке и у књизи *Детерминизам и слобода*, камо се расправља о узрочности, нужности, слободи и научном закону. И у ранијим издањима гимназијске логике предочени су најпре онтолошки основи филозофије, с појмовима природе, друштва и мишљења као подручјима категорије света, или стварности (нпр. Марковић 1959: 5; 1972:7), али су у потоњим издањима изостали онтолошки основи филозофије, тиме и логике, па дакле и теорије значења (нпр. Марковић 1992, 2008).

тивности објеката, Марковић разликује најпре *физичке објекте*, где спадају неоргански, астрономски, физички, хемијски процеси, органска бића и појаве живота уопште, затим иду *просторни друштвени објекти*, а то су други људи, друштвене установе, друштвени догађаји, и они, заједно са физичким објектима сачињавају материјалне објекте, где је пак материја „*целокупност објеката који постоје у простору и времену*“, и, напоследку, иду *колективне психичке појаве*, а оне су друштвене и индивидуалне (Марковић 1991:206-207). По овоме, нису сасвим исто материјално и објективно, као ни психичко и субјективно, али је материјалном супротно психичко, а не духовно или мисаоно. Наиме, непросторне појаве, а то су сви психички процеси, нису материја иако имају своју материјалну основу, материјално је оно што је у простору и времену, психичко има само временску координату. Материјални објекти постоје независно од нематеријалних, али нематеријални зависни су од материјалних, појављују се тамо где постоје материјални објекти: постојање нематеријалних објеката јесте функција постојања материјалних, па нематеријални објекти теже да својим развојем садржине и структуре кореспондирају својствима материјалних објеката.

Шта су, онда материја, егзистенција, стварност и биће?

Одговори на ова питања стоје у средишту онтолошких основа Марковићево критичке филозофије, овде предочене преко категорије објективне стварности унутар дијалектичке теорије значења. Јер, одређење појма код Марковића је заправо одређење значења термина тог појма, па тако он каже како је материја целокупност објеката који постоје у простору и времену, а да „значање термина 'материја' углавном се поклапа с изразом 'спољни свет' или 'физички свет', како је то код многих филозофа, премда је, стриктно говорећи, физички свет само целокупност физичких објеката, што је пак синоним термину '*природа*'. Егзистенција је шири појам од материје јер обухвата и све психичке процесе, а и стварност је шири појам од материје, све што је материјално самим тим је и стварно, али све што је стварно није самим тим и материјално, као на пример психички процеси, који су стварни али не и материјални. И логичке форме су објекти, премда нису строго просторно и временски локализовани, наиме, логичке форме су форме мишљења људи одређене друштвене заједнице, а они постоје у простору и времену, па њихове форме мишљења настају, развијају се и ишчезавају као и сви други објекти, стога су они потпуно стварни, мада не увек и актуално егзистентни.

Али, осим стварних постоје и нестварни објекти (апсолутна идеја, бесмртна душа, бог, етар, флогистон, еликсир живота...), то су наиме стварни појмови који немају стварних објеката, ти су објекти замишљени, премда у њима постоје пројекције стварних стања, жеља, надања, као на пример у појму бога, који је саздан по људском лику, као нека врста врховног поглавара чији су атрибути добијени преувеличавањем, екстраполацијом, модификацијом људских особина. А „мишљење чији је садржај ништа – није уопште мишљење“ (Марковић 1991:214).

Постоји наравно разлика између објекта и предмета, и бића и стварности. Предмет у најширем значењу јесте све оно што може искусити или замислити било који субјект, а објекти су само они предмети мишљења који имају интерсубјективни, друштвени карактер, односно, који постоје независно од било којег субјекта. Овде је предмет дат у епистемолошком смислу, у онтолошком смислу пак употребљава се за одредбу предмета термин ствар. Стварност је целокупност свих објеката и субјеката који актуално или потенцијално постоје у простору и времену или барем само у времену, а биће обухвата и нестварне објекте, па је тај термин шири од термина стварност. Објективна стварност је онда део стварности где је искључен један субјект, а то је онај који и одређује све објекте. Биће обухвата и садржај мишљења и искуства који немају своје корелате ни у материјалном свету ни у психичком животу, а објективно биће обухвата целокупност свих субјеката и објеката, стварних и фантастичних, изузев мога ја и потпуно индивидуалних, само мени својствених предмета мог мишљења и искуства. Према томе, за Марковића биће обухвата *све* – све актуалне и потенцијалне, реалне и нереалне објекте, све субјекте ван мене и самога мене са свим мојим садржајима искуства, маште, воље и мишљења.

Из овога је, затим, Марковић извео категорије материјалних објеката, то су ствар, класа, чињеница, структура, својство, релација и процес. У образложењима значења њихових термина понуђено је више одредби, тако су, на пример, чињенице оно што је означено једном истинитом реченицом, такође и релација између двеју или више ствари, или између једне ствари и њеног својства, или активност једне ствари. Структура је пак оно што је означено системом константних релација међу симболима, а такође је структура и систем константних релација међу стварима или чињеницама. Класа је оно што је означено обимом једног адекватног имена, а такође и множина ствари које имају барем једно заједничко својство или релацију. Процес је оно што је динамичко, што се збива у времену. Ствар је, за разлику од процеса, оно што је означено једним адекватним именом а што постоји релативно перманентно у простору и времену, у епистемолошком смислу ствар обухвата све, мртве ствари, жива бића, људе, јер је то једна конкретна индивидуална целина облика, релативно јединство. Својство је оно што је означено једним адекватним придевом у језику, то није објект у материјалном свету, нису ни конкретне целине, него само апстрактни чиниоци објеката, а врста диспозиционих својстава су суштине. Као ни својства, ни релације не постоје самостално, него само као везе међу стварима, а оне везе које су константне, опште и нужне јесу закони. Наравно, све ове категорије материјалних објеката не постоје апсолутно независно једних од других, као чисте категорије по себи, оне су наине испреплетене, међусобно условљене, и с једне су стране појмовно међусобно објашњиве, а с друге су стране њихова значења лингвистички доведена у везу с другим терминима.

Али, симболи, објективни искуствени доживљаји и појмови сачињавају специјалне врсте објеката за које Марковић држи да су од пресудне важности

за објашњење теоријско-сознајног проблема значења. Поготово су то симболи, будући да они имају доминантну улогу у нашем животу, јер се мало шта може сазнати у непосредном додиру с предметом сазнања, углавном се до тога долази посредним путем, преко симбола, које треба интерпретирати. А много је симбола, од језика, преко чињеница, фотографија, дијаграма, уметничких дела, грађевина, песама, романа, религије, обичаја, до утврђених формалности у понашању, и сви ти симболи, премда различити, имају ипак нека заједничка својства, који произилазе из опште одредбе симбола. Наиме, сваки је симбол најпре један материјални објект, затим се он налази у релацији према неком субјекту, као што се и субјект налази у неком односу према симболу као материјалном објекту, јер га мора интерпретирати, што зависи од психичког доживљаја и карактера објекта који је представљен симболом. Према томе, свим симболима је својствена двострука релација – према објектима које означавају и према формама психичког живота које изражавају (Марковић 1991: 233). Симболи су врсте знака, нису сви знаци симболи, али су сви симболи неки знаци, симболи су недискурзивни и дискурзивни, а језички симболи се од других симбола разликују по својим својствима, најпре по томе што уопште немају сличности са означеним објектима, што имају релативно самостално фиксирано значење, затим што имају утврђена синтаксичка правила, што се значење речи може дефинисати преко других речи и што језик може говорити о самом језику као и о језику који говори о другом језику. Другим речима, симболи не изражавају чулне представе, већ појмове (Марковић 2008: 14).

Постоји наравно и однос симбола према искуству, где се под искуством подразумева чулно опажање, непосредни и конкретни психички доживљаји, а они су конкретни, квалитативни и рецептивни, и разликују се тиме од мишљења, које је свест о нечему општем, константном, апстрахованом, дискурзивном и недискурзивном. Искуствено се доживљавају симболи а искуство је основа појмовног мишљења. Искуство да би било објективно мора бити интересубјективно, дакле друштвено, другим речима: објективност искуства значи његову објективну заснованост, коресподентност као субјективног процеса са извесним материјалним и психичким објектима, али, притом, требало би разликовати ступањ објективност искуства од ступња адекватности искуства објекту. Објективно искуство изражава се директно или индиректно језичким симболима.

Један од најтежих гносеолошких проблема Михаило Марковић видео је у прелазу од искуства ка мишљењу, премда је сасвим јасно да ни искуство ни мишљење не постоје у својим чистим видовима. Под искуством Марковић подразумева заправо непосредно доживљавање свесних садржаја које је изазвано дејством спољашњих или унутрашњих стимуланса, односно материјалних предмета или стања организма, и оно, искуство, састављено је од перцептивних, емотивних и волититивних елемената. Мишљење је пак оперисање апстрактним свесним садржајима, појмовима, насталих спајањем

и рашчлањивањем перцептивних елемената који су од највећег практичног значаја (Марковић 1991:260). Тако се искуство и мишљење међусобно прожимају и претпостављају. Апстракције којима се оперише у мишљењу јесу заправо они елементи објективног искуства који су инваријантни за извесну заједницу људи и ефикасни инструменти за предвиђање наших практичних искустава. А корен свих апстракција налази се у корисним навикама, јер свим константама у свести претходиле су константе у понашању, у безусловним и условним рефлексима, будући да је одлика сваког живог организма способност прилагођавања условима спољашње средине, што, наравно, претходи свакој свести. Дакле, појмови, као и све друге форме мишљења, настају у процесу долажења до свести о нашим корисним навикама, и свака је мисаона форма такође један елемент у трочланој практичној релацији: организам-средство-циљ. Појам је отуда средство за постизање наших практичних циљева јер је он свест о томе како треба да поступимо како би смо постигли дату сврху. Притом, појам трансцендира свако актуално доживљено искуство, јер свест ствара из искуства датих елемената једну замишљену целину, у којој је то објективно искуство инваријантно при разним трансформацијама датих услова: другим речима, елементи, датих у искуству, се упоређују, идентификују, разликују, рашчлањују, спајају, издвајају и уопштавају, и то је заправо настајање појма. Отуда, сваки појам садржи извесне константне елементе објективног, друштвеног искуства, на основу којих се онда апстраховањем граде појмови као извесне перманентне форме свести на основу мисаоних радњи упоређивања, идентификовања и разликовања, анализе и синтезе, апстракције и генерализације; помоћу ових операције у појмове се уносе и извесни хипотетички елементи, па сваки појам служи као инструмент за предвиђање будућих искустава, и као средство за постизање извесних практичних циљева.

Уз то, сваки појам је непосредно везан за један или више различитих језичких симбола који га изражавају, па се тако појам појављује и као скуп правила за употребу једног комуникабилног, тј. друштвено разумљивог симбола (Марковић 1991:275). Појам није прост одраз материјалних ствари, али није ни нешто супротно од ствари на које се односе, па да би појам био релативно адекватан објекту мора бити комуникабилан, мора бити елемент једног кохерентног система појмова, мора бити искуствено проверљив и практично применљив. Када се задовоље ови услови, по мишљењу Михаила Марковића, тек онда имамо право да закључимо како постоје довољно добри разлози да „претпоставимо постојање неког материјалног објекта који је на апроксимативан начин одражен нашим појмом“. Према томе, појмови „реативно адекватно одражавају“ материјалне објекте на које се и односе, али осим овог пасивног, рецептивног, појмови садрже и један активни, стваралачки моменат, наиме, сваки појам је и план за акцију, појам није само одраз, него и *пројект*.

С обзиром на однос појмова према објектима, Марковић је сачинио поделу појмова на референцијалне и неререференцијалне, референцијалне је затим

поделио на адекватне и неадекватне а неререференцијалне на применљиве и неприменљиве, па је, тако, добио адекватне референцијалне, неадекватне референцијалне, применљиве неререференцијалне и неприменљиве неререференцијалне појмове. Комуникабилна веза међу појмовима којом се нешто тврди и која може бити истинита или лажна јесте став, а низ ставова који има то својство да из једног или више претходних ставова, или премиса, нужно следи последњи члан у низу, назива се закључак. А теорија је уређењени скуп закључака, при чему се за један скуп каже да је уређен ако сви његови елементи међусобно стоје у експлицитно утврђеним релацијама. Теорије су индуктивном или дедуктивног карактера. Скуп теорија чини систем, а систем највеће могуће егзактности јесте дедуктивни систем; довођење једне теорије у облик егзактног дедуктивног система јесте формализација, и тако схваћена формализација, као дакле експлицитно навођење основних елемената структуре система, за Марковића је с дијалектичког становишта успешна формализација.

Овим је Михаило Марковић одредио елементе потребне за објашњење категорије значења. У анализи значења пошао је од најелементарнијег питања, шта заправо може да буде носилац значења, и онда је устврдио како је носилац значења сваки онај објекат који у неком субјекту условљава свест о неком другом објекту, другим речима, носиоци значења су речи и уопште језички изрази, симболи и знаци уопште, како природни тако и вештачки, ако наравно постоји субјекат за кога то нешто значи. У том је смислу значење комплекс релација, па се у структури релација, која је заправо значење, разабарају моменти: *ментално значење*, а то је однос знака према некој психичкој диспозицији субјекта, затим *предметно значење*, које је однос знака према означеном објекту, онда *језичко значење*, или однос знака према другим знацима датог система, па *друштвено значење*, или однос између два или више субјеката од којих једни знак употребљавају а други интерпретирају, и напослетку *практичко значење*, а то је пак однос знака и извесних практичких акција субјекта (Марковић 1991:304). Тако је значење једна шесточлана, посредна или непосредна, фундаментална и изведена, међусобно претпостављена релација. Подробна анализа ових димензија значења завршава се код Михаила Марковића општом дефиницијом значења, датом у различитим варијантама. Најпре, материјални објекат је један знак који има неко одређено значење ако једна група свесних бића при појави тог материјалног објекта има диспозицију да га замисли или доживи и притом то може да језички изрази помоћу знакова које та група људи може да интерпретира и практично примени. Затим, значење је комплекс релација једног знака према менталном стању које изражава, објекту који означава, према другим знацима датог система и према практичним операцијама потребним за стварање, мењање или одређивање означеног објекта. Или, значење једног знака је функција менталног стања неког субјекта, других знакова, објекта и практичних операција којима се тај објекат ствара, мења

или одређује. Ова дефиниција се може и математички изразити, дакле $Z(Si) = f(M, S, P, O)$, или сложенијом формулом, $Z(Si)df = (\exists O) \exists (Mx) \{ [Ef(O, P)] \cdot [Corr(Mx, O)] \cdot [Ef(Mx, Si)] \cdot [Simb(Mx, Si) \equiv R1(Si, S1) \cdot \dots \cdot Rn(Si, Sn)] \}$, под условима $S1 \dots Sn \in \mathcal{S}$ и $\mathcal{S} \neq \emptyset$. Овде су основни појмови: O је објект, x је скуп субјеката, \mathcal{S} је скуп симбола, M је ментално реаговање, P је скуп практичних операција, Ef је релација „бити последица“, $Corr$ је релација кореспондирања и $Simb$ је релација „бити симболички изражен“ (Марковић 1991:487).

Напослетку, Михаило Марковић понудио је листу услова успешне комуникације, преко правила превасходно когнитивних језичких симбола. Тако, у најкраћем: у сваком процесу комуникације треба да буде јасно о којој се врсти симболичке функције ради; треба тежити употреби само оних симбола који имају све своје основне димензије значења; у току датог процеса комуникације сваки симбол треба да има само једно значење; комуникација је ефектнија ако је већем броју кључних термина значење експлицитно одређено; да би била адекватна интерпретација треба да буде заснована на узимању у обзир тоталитет контекста; треба бити свестан да у онтолошком смислу правих значења нема; треба тражити оно што је у комуникативном процесу инваријантно; треба испољавати максимум кооперативног духа. А у логичком смислу, један исказ је комуникабилан ако врши сазнајну функцију, ако има све димензије објективног друштвеног значења, ако има једно значење и један смисао, ако је експлицитно одређен и ако му је смисао константан у свим случајевима његове употребе. Ови логички услови су нужни али не и довољни за објективну истинитост неког језичког израза у процесу комуникације.

Овим је код Михаила Марковића довршен теоријски концепт дијалектичке теорије значења. Од признања и приговора изнесених у поводу овакве структуре дијалектичке теорије значења овде ваља приметити, између осталог, и оно што је о томе рекао Гајо Петровић. То и отуда што је тим признањима и приговорима изложен, сасвим у кратким цртама, и Петровићев концепт теорије значења, па и не само теорије значења.

Петровић је најпре приметио како је Михаило Марковић први међу југословенским марксистима, и марксистима уопште, темељно проучио проблем значења као један од централних проблема савремене филозофије, јер је у *Дијалектичкој теорији значења* „дао одличан приказ и критику најважнијих модерних теорија значења и изнио једну оригиналну властиту концепцију значења“, која је „систематски изложена, детаљно објашњена и солидно образложена“, па се као таква може ставити о бок најзначајнијим данашњим теоријама значења (Petrović 1976:178). Без обзира, међутим, што је *Дијалектичка теорија значења* једна од „најзначајнијих филозофских књига које су објављене код нас у послератном периоду“, Петровић је сматрао да је с њом „могућ плодан филозофски разговор“, и у том је смислу, након кратког приказа Марковићевог разликовања нивоа општости, приговорио на оправданости разлога за разликовање тих нивоа. Тако се он пита, зар није општији

ниво значења од значења симбола и знакова уопште значење „човјекових смисаоних чина уопће“, при чему је овде значење компонента или аспект сваког доиста људског опстојања и деловања (Petrović 1976:180). Јер, значење је, каже Гајо Петровић, феномен који је везан за човека, а појаве у „нељудској природи“ можемо описивати, упоређивати, класификовати, па питати о њиховом значењу нема смисла, јер, значење је присутно само када је на делу човек, и то не човек као физички предмет или биолошко биће, „него човјек као биће праксе“. Отуда, значење је присутно увек када човек делује, па је значење и оно по чему је неко људско дело битно повезано са неким другим делом у широј људској смисаоној целини. То онда не значи да је значење исто што и суштина, али не значи да није унутрашњим везама повезано са суштином, јер је значење нешто унутрашње, скривено, неочигледно, што треба *пронаћи, открити, докучити*.

Гајо Петровић је приговорио и Марковићевој подели симбола на оне који имају мање или више рационални карактер и на оне који то немају, јер би то онда значило да материјални објекти, као носиоци значења, могу бити рационални и ирационални, што баш и није прихватљиво. Исто тако, не би требало издвајати питање о значењу филозофских термина у засебан ниво значења, па ни значењу дати посебну филозофску дисциплину, јер је питање о значењу истовремено и онтолошко, антрополошко, гносеолошко, логичко. Према томе, теорија значења не припада само логици, па се код Марковића може приметити несклад између нивоа општости значења и поделе логике у којој је теорија значења први, уводни део, будући да се бави најопштијим питањима значења. Гајо Петровић стога каже да се значење појављује у онолико облика и подоблика колико разних облика и подоблика има у човековој практичкој делатности. С тим у вези се примећује и Марковићева не баш увек доследност у одређењу значења као комплекса релација у њеном односу према релацији као облику значења, јер се, по свој прилици, колеба између тога, да ли да прихвати или не прихвати друштвену релацију код значења, напоредо с менталном, предметном, језичком и практичком. Гајо Петровић се усредсређује на појам а не на реч значење, јер значење се одређује у односу на суштину феномена значења, а та природа и јесте критеријум за примереност или непримереност употребе речи значење.

По овоме, „ја се, изгледа, слажем с Марковићем“ у основној идеји да је значење један врло општи феномен који се многоструко дефинише; али је главна разлика између Марковића и Петровића у томе што за Петровића ментално, предметно, језичко, практичко и друштвено значење нису најопштије одредбе значења или конституитивни елементи значења, као код Марковића, него су ове посебне релације само „одредбе појединих посебних облика или врста значења“ (Petrović 1976:190). Дакле, уместо ментално значење, предметно значење требало би рећи ментална релација, предметна релација, итд. А такође, не би требало ни практичко значење стављати напоредо с менталним, предметним и језичким, јер сва су значења практичка,

па би требало додати концептуално значење, оно је, можда, и најважнији и најмистериознији облик значења.

Овакво преуређење појма, и термина, значења није исто као и извођење система знања о значењу, па су отуда Петровићеви приговори само назнаке за могућност једне, по свој прилици, *праксистичке теорије значења*, којој је дијалектика битно концепцијско одређење, будући да Петровић није ни приговорио на дијалектичности теорије значења. Премештање елемената значења у релације значења, и на основу тога, одређење значења, можда је нужан али свакако не и довољан разлог за заснивање нове, другачије, а на основу дијалектике и марксизма засноване, теорије значења. И с тим приговорима остаје се и надаље, дакле, на позицијама теоријске, предметне и садржинске, концепције дијалектичке теорије значења, онако барем како ју је Михаило Марковић засновао унутар теоријске концепције дијалектичке логике и њој примерених специјалних логика. Отуда је сасвим схватљиво зашто је Марковићева дијалектичка теорија значења једна од значајнијих изворних теорија унутар модерне логичке филозофије и, посебно, филозофије језика.

Mirko Aćimović

DIALECTICS OF THEORY OF MEANING An Essay on Mihailo Marković

SUMMARY

This paper discussed the categorial notions of dialectical establishing of theory of meaning within the dialectical logic, as conducted by Mihailo Marković, surely one of the leading philosophers in the history of Serbian philosophy. In fact, for Marković, the theory of meaning is introductory part of logic as a science of the conditions of objective truth knowledge, and it has as its object the conditions of communicability and analyticity of positions, logical criteria of objective truth meaning, that precedes the evidence and practical verification which is, however, the subject of the theory of evidence and theory of verification in a dialectical logic.

Keywords: dialectical logic, dialectical theory of meaning, thinking, language, truth.

ЛИТЕРАТУРА

- Marković, M. (1957). Realistička teorija značenja. *Jugoslovenski časopis za filozofiju i sociologiju* 2-3
- Марковић, М. (1959). *Логика*. Београд: Завод за издавање уџбеника
- Marković, M. (1962). Još jednom o problemu značenja. *Filozofija* 3
- Marković, M. (1966). Sintaktička (formalistička) teorija značenja. *Savremene filozofske teme* 1
- Marković, M. (1969). The Problem of Truth. *Boston Studies in the Philosophy of Science*, vol V. Dordrecht: Reidel Publishing Company
- Марковић, М. (1971). *Дијалектичка теорија значења*. Београд: Полит

- Marković, M. (1971). *Dialektik der Praxis*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag
- Марковић, М. (1981). *Филозофски основи науке*. Београд: САНУ
- Марковић, М. (1992). *Логика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- Marković, M. (1984). *Dialectical Theory of Meaning*. Dordrecht: Reidel Publishing Company
- Марковић, М. (1994). *Формализам у савременој логици*. Београд: Бигз-Просвета-СКЗ
- Марковић, М. (2008). *Логика*. Београд: Завод за уџбенике
- Petrović, G.: (1971). *Logika*. Zagreb: Školska knjiga
- Petrović, G.: (1976). *Filozofija i marksizam*. Zagreb: Naprijed